

məhsuldar qüvvələrin səmərəli yerləşdirilməsinə, xarici iqtisadi əlaqələrin inkişafına, həyat səviyyəsinin dinamik şəkildə yaxşılaşdırılmasına, fəsiləsiz iqtisadi artıma və s. imkan yaratmalıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Abbasov Ç. M. "Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiya yolları", Bakı, "Elm", 2005, s. 252
 2. Aliyev I., İbadov S. A. və başqaları "Azərbaycan iqtisadiyyatı". Bakı, Ağrıdağ, 1998, s. 396;
 3. Mehdiyev R.Ü "İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində bəxış" "Azərbaycan" q. 8 dekabr 2009,
 4. Öhmədov M. A. "Qloballaşma və milli iqtisadiyyatın formalaşması". Bakı, "Azərneşr", 2003, s. 520
 5. I.H.Aliyev, S.Y.Hüseynov, A.M.Ösədov "Milli iqtisadiyyat: modernləşmə və davamlı inkişaf". Bakı: "Avropa" nəşriyyatı, 2013, 501 səh.
 6. Kərimli I., Süleymanov N. "Milli iqtisadiyyatın əsasları". -B., 2001.-308 səh.;
 7. Qafarov Ş.S. "Dünya təsərrüfatı sistemində Azərbaycanın milli iqtisadiyyatının transformasiyası". "Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda". Bakı, "Elm", 2003, səh. 336.;
 8. Məmmədli O., İsmayilov M., İsmayilov F. "Milli iqtisadiyyatın tənzimlənməsi". Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. B.: «MBM», 2008.-560 səh.;
 9. Məmmədov F. "Güclü dövlət, davamlı sabitlik, dinamik iqtisadi inkişaf". "Respublika" qəzeti, 15.01.2008;
 10. Nuriyev Ü.X. Azərbaycanın dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyasının inkişafı məsələləri // Audit, 1999, №3. s. 54.;
 11. Tağıyev A.M. "Milli iqtisadiyyatın inkişafında proqnozlaşdırma və planlaşdırmanın rolu". AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, Azərbaycan iqtisadiyyatı yüksəliş yolunda (məqalələr toplusu), IV (XIII) Buraxılış, Bakı, "Elm", 2003. səh. 99.
 12. Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin 2016-cı ildə fəaliyyəti haqqında hesabat. Bakı, 2017
- world economy. Except this, the author showed his attitudes to different scholars' thoughts. Proved his position, and gave relevant thoughts and considerations.

Elza MUSAYEVA

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu

Əlövsət ƏLİYEV

i.f.d., dos.

AMEA İnformasiya Texnologiyaları İnstitutu

E-mail: alovsat_qaraca@mail.ru

DAVAMLİ İQTİSADİ İNKİŞAFIN TƏMİNİNDƏ ELM VƏ YÜKSƏK TEKNOLOGİYA PARKLARININ PERSPEKTİV VƏZİFƏLƏRİ VƏ PROBLEMLƏRİ

Giriş

Müasir dövrün iqtisadiyyatı daha çox biliklərin, yeni texnologiyaların və innovasiyaların tətbiqiylə xarakterizə olunur. Ona görə də qabaqcıl ölkələrdə iqtisadiyyatın inkişafında elmi-texnoloji innovasiya siyasətinin formalaşması və tətbiqi əsas məsələlərdən hesab olunur. Həyata keçirilən iqtisadi siyasətin və islahatların davamlılığını təmin etmək üçün yeni iqtisadi inkişaf strategiyaları hazırlanır. Azərbaycanda 2016-cı ilin sonlarında Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın I sektoru üzrə ümumilikdə təsdiqlənmiş 12 Strateji Yol Xəritəsi hazırlanmışdır (SYX) [1]. SYX-nin 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün hədəf baxışınınsan potensialının reallaşdırılması üçün geniş imkanlar, keyfiyyətli təhsilə çıxış imkanlarının genişləndirilməsi, səmərəlilik və innovasiyaya əsaslanan iqtisadiyyata keçidin əsasını təşkil edəcəkdir. İqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsinin rəqabətqabiliyyətli işçi qüvvəsinin olması, əmək bazarının tənzimlənməsi, yüksək texnologiyaların, o cümlədən ağıllı maşınların və sistemlərin tətbiqi, iqtisadiyyatın səmərəlilik əsaslı modeldən innovasiya əsaslı modelə keçməsidir. Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə effektiv idarəetmə əsasında makroiqtisadi sabitliyi təmin etmək, iqtisadiyyatın strukturunu təkmilləşdirmək, məşğulluğu artırmaq, tarazlaşdırılmış regional inkişafı təmin etmək, biznes mühitini yaxşılaşdırmaq və özəl sektorun iştirakçılığını gücləndirmək planlaşdırılır. İnnovasiyayönümlü və biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın qurulmasında 1) beynəlxalq və yerli bazarlara yüksək keyfiyyətli və rəqabətə davamlı informasiya texnologiyaları məhsullarının çıxarılması, 2) startapların və innovasiyalı müəssisələrin inkişafını stimullaşdıran klasterlərin və yüksək texnologiyalar parklarının yaradılması əsas məqsədlərdəndir. Rəqəmsal və ya innovativ iqtisadiyyata keçid üçün yüksək texnologiyalar parkı, elm-texnoloji innovasiya texnoparkları əsas hərəkətverici

qüvvədir. Həm bu rəsmi sənəddə, həm də ondan əvvəlki "Azərbaycan 2020: Gələcəyə Baxış" İnkişaf Konsepsiyasında [2], eləcə də İnformasiya Cəmiyyətinin inkişafına dair Milli Strategiyada [3]. Elm-təhsil-istehsalat sahələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi istiqamətində yeni idarəetmə mexanizmlərinin işlənilməsi, innovasiya mərkəzlərinin, texnoloji komplekslərin, texnoparkların, biznes-inkubatorların yaradılması və fəaliyyətinin təşkili məsələləri qoyulmuşdur. Bundan başqa Elm haqqında 2016-cı ildə qəbul olunmuş Qanunda [4] göstərilmişdir ki, biliklərə əsaslanan intellektual cəmiyyətin və iqtisadiyyatın formalaşdırılması problemlərinin tədqiqi, elmi innovasiya subyektlərinin, elm, təhsil və sahibkarlıq mərkəzlərinin, fondların, innovasiyalar üzrə məlumat informasiya bankının yaradılması və inkişaf etdirilməsi dövlət və cəmiyyət qarşısında qoyulan əsas məqsədlərdəndir. Onların həyata keçirilməsi üçün ölkədə müvafiq texnoparklar yaradılmış və yaradılmaqdadır. Respublikada innovativ iqtisadiyyatın davamlı inkişafına və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına, müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan innovasiya və yüksək texnologiya sahələrinin genişləndirilməsinə, elmi tədqiqatların aparılmasına və yeni texnologiyaların işlənilməsi üzrə müasir komplekslərin yaradılmasına dövlət dəstəyini daha da artırmaq məqsədi ilə yüksək ixrac potensialı, innovativ məhsul və ya xidmət istehsalının formalaşdırılması üçün Sumqayıt sənaye və kimya texnologiyası parkı, NRYTN-də "Yüksək texnologiyalar parkı", Balaxanıda eko-sənaye parkı, AMEA Yüksək Texnologiyalar Parkının [5] tərkibində fəaliyyət göstərən Elm və texnologiya parkı, regionlarda aqro və digər yüksək texnologiyalar parkı yaradılmışdır. Bütün bunlar biliklərə və innovasiyalara əsaslanan iqtisadiyyatın formalaşması prosesinin sürətləndirilməsini, innovasiya infrastrukturunun əsası olan texnoparkların fəaliyyətinin effektiv təşkilini zəruri edir [6].

Elm və texnologiya parklarının yaradılması məqsədi və vəzifələri. Texnologiya parklarının yaradılması elm və istehsal müəssisələrinin vahid ərazi üzrə birləşdirilməsini və onların birgə fəaliyyətini nəzərdə tutur. Texnoparklar bir və ya bir neçə universitet, həmçinin elmi-tədqiqat mərkəzləri ilə birbaşa və ya ortaqlıq fəaliyyətləri ilə əlaqədar olub, tərkibində elmi nəticələrə və yüksək texnologiyalara əsaslanan şirkətlərin qurulması və inkişafına təşəbbüs göstərmək üçün qurulur. Texnoparklar yeni ideyaların formalaşmasından başlayaraq, onun tətbiq olunması və inkişaf etdirilməsi üçün hərtərəfli şəraitin olduğu (şirkətlərlə ortaqlıq fəaliyyətlər və s.) innovativ fəaliyyətləri təmin edən məkandır. Başqa sözlə texnoparklar insan kapitalını sürətli inkişaf etdirən quruluşlar olub, yüksək texnologiyaları istehsal edən strukturdur. Texnopark – yeni texnologiyaların yaradılmasını və mənimsənilməsini, müasir avadanlıq, cihaz və qurğuların istehsalını və onların kommersiya əsasında reallaşdırılmasını kompleks şəkildə həyata keçirən qabaqcıl texnologiyalara malik strukturdur və ya hüquqi şəxsdir. Yüksək Texnologiyalar Parkı innovasiya məhsulunun və yüksək texnologiyaların hazırlanması, işlənilməsi və ya təkmilləşdirilməsi məqsədi ilə elmi tədqiqatların və təcrübə-konstruktor işlərinin aparılması, onların nəticələrinin sənaye, xidmət və digər sahələrdə tətbiqi, kommersiyalaşdırılması üçün zəruri infrastruktur, maddi-texniki bazası və idarəetmə qurumları olan ərazidir.

Hansı konkret sfera və fəaliyyət üzrə ixtisaslaşmasından asılı olmayaraq əksər texnoparkların yaradılmasının: 1) iqtisadiyyatın davamlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, 2) müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan innovasiya və yüksək texnologiyalar sahələrinin genişləndirilməsi, 3) yüksək ixtisaslı mütəxəssislər üçün yeni iş yerlərinin yaradılması, 4) yeni yaradılmış elmtutumlu məhsulun kiçik seriyalarla istehsalı və onun yerli və xarici bazarlarda satışı və s. kimi əsas məqsədləri olur. Həmin yaradılma məqsədlərindən asılı olaraq onlar bir sıra müəyyən funksiyaları da yerinə yetirirlər [7, 8].

Milli iqtisadiyyatın neftdən asılılığını azaltmaq, idxal əvəzləyici sektorları inkişaf etdirmək, ixrac bazarlarında rəqabət üstünlükləri əldə etmək, qlobal dəyər zəncirlərində iştirakını artırmaq məqsədilə innovasiya texnoparklarında bir sıra intensiv işlər həyata keçiriləcəkdir: 1) qeyri-neft sektorları üzrə ideya və biliklərin dəstəklənməsi ilə resurs asılılığının azaldılması, 2) sahibkarlığın dəstəklənməsi istiqamətində startaplara və özəl şirkətlərə əlverişli mühit yaratmaqla rəqabət qabiliyyətli bazar subyektlərinin yaradılması və idxal əvəzləyici sektorların formalaşdırılması, 3) özəl şirkətlərə stimullaşdırıcı şərait yaratmaqla ixracmeyilli sektorlar üçün rəqabət üstünlükləri qazandırılması, beynəlxalq əməkdaşlıq imkanlarından istifadə edilməsi, 4) tədqiqat və təkmilləşdirmə işlərinin nəticəsi olaraq qlobal dəyər zəncirlərində spesifik məhsullar üzrə ixtisaslaşaraq bazar payı əldə edilməsi,

5)zəruri elmi problemlərin həlli istiqamətində tədqiqatların həyata keçirilməsi və s.

Texnoparkların məqsəd xüsusiyyətlərinə: 1)onların innovativ xarakterli müəssisə olması, 2)elmin, təhsilin, istehsalın və kommersiyanın maksimal olaraq bir-birinə yaxınlaşdırılması, 3)müxtəlif stimullaşdırma mexanizmlərinin və rejimlərinin tətbiqi,4)yüksek texnologiyalar, o cümlədən İKT əsasında məhsul və xidmətlərin artırılması,5)elm və texnologiya tutumlu firmaların inkişaf etdirilməsi, 6)intellektual beyin məhsulunun işlənilməsi.7)yüksek texnologiyalar sektorunun inkişaf etdirilməsi.8)elmi-tədqiqat işlərinin nəticələrinin sürətli reallaşması, 9)regional büdcənin gəlirlərinin artırılması,10)innovativ texnologiyaların transferi, 11)intellektual mülkiyyətin qorunması, 12)kollektiv istifadə mərkəzlərinin formalaşdırılması və s. daxildir.

Məlumdur ki, texnoparklar beynəlxalq səviyyədə bir çox fəaliyyət istiqamətləri üzrə ixtisaslaşmışdır.Dünya praktikasında texnoparklar formalaşma məqsədlərindən və fəaliyyət xüsusiyyətlərindən asılı olaraq müəyyən istiqamətlərdə qərarlaşmış ixtisaslaşmaya malikdirlər. Beynəlxalq Elmi Parklar Assosiasiyasının (BEPA) 2015-ci il üçün məlumatları göstərir ki, texnoparkların 14%-dən çoxu və ya 197-i İKT və telekommunikasiya, 11%-i və ya 156- biotexnologiya, 9%-i və ya 122-i ətraf mühit və ekologiya, 8%-i və ya 115-i səhiyyə və əczaçılıq sahəsində, 7,5%-i və ya 113-ü enerji sektorunda, 7%-i və ya 101-i isə elektronika sahəsində təmsil olunmuşdur [8, 9].

Texnoparkların məqsəd, xüsusiyyət və vəzifələrini nəzərə almaqla onların təşkilati strukturunu 1-ci şəkildəki kimi göstərmək olar. Texnoparkın təşkilati-idarəetmə sisteminin qurulmasında bir çox əsas prinsiplərə riayət olunmalıdır. Müxtəlif profilli innovativ kompleks texnoparklarının təşkilati struktur modellərinin araşdırılması nəticəsində onun nümunəvi təşkilati strukturu təklif olunmuşdur [10].

Texnoparkların yaradılması üçün müvafiq qanunvericilik bazasının formalaşdırılması, *dövlət dəstəyi, vergi və gömrük güzəştləri, kadr hazırlığı kimi bir sıra şərtlərin yerinə yetirilməsi vacibdir.*

*Texnoparklarda və bəzi Xüsusi İqtisadi Zonalarda (XİZ) vergi rejimi.*Texnoparkın rezidentlərinə qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş güzəştli vergi rejimi tətbiq olunur [11, 12]. Texnoparkın və XİZ-in ərazisində sahibkarlıq fəaliyyəti göstərən, qeydiyyatdan keçmiş rezidentlər malların təqdim edilməsindən, işlərin görülməsindən, xidmətlərin göstərilməsindən əldə etdikləri vəsaitin məbləğindən (ümumi hasilatın həcmindən) və satışdan kənar gəlirlərindən 0,5 faiz dərəcə ilə vergini (sadələşdirilmiş vergini) hesablayır, rüb qurtardıqdan sonrakı ayın 20-dən gec olmayaraq ödənilməli olan həmin verginin məbləği haqqında müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi formada vergi orqanlarına bəyannamə verir və həmin müddətdə bu vergini dövlət büdcəsinə ödəyirlər. Texnopark və XİZ-in ərazisində vergi ödəyicilərinin və dövlət vergi orqanlarının, habelə vergi münasibətlərinin digər iştirakçılarının vergitutma məsələləri ilə bağlı hüquq və vəzifələri, vergi nəzarəti, vergi qanunvericiliyinin pozulmasına görə məsuliyyət, digər məsələlər vergi qanunvericiliyi ilə müəyyən edilir.

Texnoparkların fəaliyyətinə gömrük güzəştlərinin tətbiq olunması da zəruri məsələlərdən hesab olunur və həmin məsələlər kompleksinə aşağıdakılar daxildir. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq, texnoparkın ərazisində sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan istənilən təsərrüfat subyektinə heç bir fərq qoymadan nəzərdə tutulmuş qaydada güzəştli gömrük şərtləri tətbiq olunmalıdır. Texnoparkların ərazisində istehsal və ya emal olunmuş malların Respublikanın digər regionlarına ixrac edildikləri hallarda həmin subyektlər ixrac olunan mallara görə gömrük rejimindən azad olunmalı deyildir.

Güzəştli gömrük rejimi zamanı Respublikadan idxalı və ixracı qadağan edilməmiş bütün malların texnopark ərazisinə daxil olması və həmin ərazidən xaric olunması bəzi şərtlərlə mümkündür. Belə ki, aksizli mallar istisna olmaq şərti ilə, Respublikanın gömrük ərazisi xaricindən texnoparkların ərazisinə idxal olunan mallar idxal rüsumu və əlavə dəyər vergisindən azad olunurlar. Eyni zamanda Respublikada fəaliyyət göstərən texnoparklara başqa xarici ölkədən idxal olunan mallar texnoparkdan Azərbaycanın gömrük ərazisi xaricinə ixrac edilərkən, həmin mallara görə də gömrük rüsumları və vergilər tutulmur. Bundan başqa texnoparkda istehsal və ya emal olunmuş mallar da digər xarici ölkələrə ixrac edilərkən, Azərbaycanın gömrük ərazisində həmin mallara gömrük rüsumları tətbiq edilmir. Ancaq Respublikanın gömrük ərazisi xaricindən texnoparka idxal olunmuş mallar texnoparkdan gömrük ərazisinə idxal edilərkən müvafiq gömrük rüsumları tutulur. Bununla yanaşı

olaraq, texnoparkda istehsal və ya emal olunmuş mallar təmir, yekun-tamamlama işləri, nümunələrin sargisi və s. bu kimi məqsədlərlə Respublikanın gömrük ərazisinə müvəqqəti idxal edilərsə, gömrük rüsumları tətbiq olunmur.

Texnoparkın ərazisində azqiyəmətli, tezköhnə, təhlükəli mallardan başqa, digər malların saxlanılma müddəti məhdudlaşdırılmır. Texnoparkın ərazisində olan malların qanunsuz idxalı və ixracının qarşısını almaq məqsədilə, bu texnoparkın sərhədlərində gömrük orqanları tərəfindən gömrük nəzarəti, həmçinin bu texnoparka gətirilən və oradan aparılan mal və nəqliyyat vasitələrinin gömrük rəsmiləşdirilməsi həyata keçirilir. Texnoparklarda mallarla əməliyyat aparan subyektlər gətirilən, aparılan, saxlanılan, hazırlanan, emal edilən, satın alınan və satılan malların uçotunu aparır və həmin mallar barədə gömrük orqanlarına, gömrük işini aparan icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada hesabat verir. Bir qayda olaraq texnoparkların sərhədlərində gömrük nəzarətinin, gömrük məntəqələrinin fəaliyyətinin, malların gömrük rəsmiləşdirilməsinin, nəqliyyat vasitələrinin və fiziki şəxslərin sərhəddən buraxılma rejiminin sadələşdirilmiş qaydaları müəyyən edilir. Malların gömrük rəsmiləşdirilməsi və gömrük anbarlarında saxlanılması üçün onlardan gömrük yığımları alınır. Əgər aksizli mallar texnoparka idxal olunarsa, onda onlara bütün gömrük ödənişləri tətbiq olunur.

Azərbaycanda müxtəlif sahələr üzrə ixtisaslaşan texnoparkların innovativ fəaliyyəti və perspektiv inkişaf istiqamətləri. Azərbaycan elmtutumlu məhsulların və texnologiyaların işlənilməsi və tətbiqi üçün bəzi texnoparklar və innovasiya zonaları fəaliyyət göstərir.

AMEA Yüksək Texnologiyalar Parkı (YTP) ölkə Prezidentinin 8 noyabr 2016-cı il tarixli fərmanı ilə yaradılmışdır [5]. AMEA YTP-də üç bölmə fəaliyyət göstərir: 1) Təcrübə-Sənaye Zavodu (nəqliyyat növləri üçün yağ, o cümlədən naftalan yağını təklif edən), 2) Elm və Texnologiya Parkı, 3) "Milers Oil" Azərbaycan.

1. Təcrübə – Sənaye Zavodu (TSZ) Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinin 24.05.1974-cü il tarixli 203 sayılı və Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Rəyasət Heyətinin 07.06.1974-cü il tarixli sərəncamları ilə Neft-Kimya Prosesləri İnstitutunun Əhmədli Eksperimental Bazası əsasında yaradılmışdır [13]. AMEA Rəyasət Heyətinin 06 noyabr 2013-cü il tarixli 22/3 №-li Qərarı ilə Neft Kimya Prosesləri İnstitutunun Təcrübə-Sənaye zavodu bilavasitə AMEA Rəyasət Heyətinin tabeliyinə verilmişdir və bu qərarın icrası Təcrübə-Sənaye Zavodunun respublikanın müxtəlif elmi-tədqiqat və təhsil müəssisələri ilə daha geniş elmi-texniki əlaqələr yaratmasına imkan vermişdir. AMEA Təcrübə-sənaye zavodu ölkədə bu tipli ilk və yeganə təcrübə sınaq müəssisəsidir [13]. TSZ-nin əsas vəzifəsi elmlə istehsalat arasında birbaşa əlaqənin yaradılması, təcrübə və təcrübə-sənaye miqyasında yeni texnoloji proseslərin mənimsənilməsi, layihə göstəricilərinin çıxarılması və eyni zamanda neft-kimya və texniki təyinatlı məhsulların istehsalından ibarətdir. Məhsulları yağlar, tibbi, sürtkülər, maye, konsentratlar və s.-dir. TSZ-də elmi-təcrübə işləri ilə yanaşı müxtəlif mühərrik, transmissiya, kompressor, hidravlika yağları, ox yağı, plastik sürtkü materialları, superplastifikatorlar, inhibitorlar, deerrulqatorlar, lak-boya maddələri, hidrogen qazı, azot qazı və maye azot, karbon dioksidi qaz şəkilli və bərk halda (quru buz), ferromaqnit əsaslı polimer nanokompozit, müxtəlif ölçülü polietilen borular və s. neft kimya profilli məhsullar istehsal edilir. *TSZ-nin əsas fəaliyyət istiqamətlərində* elmlə istehsalat arasında birbaşa əlaqənin yaradılması, təcrübə və təcrübə-sənaye miqyasında yeni innovasiyalı texnoloji proseslərin cəlb edilməsi, mənimsənilməsi, və bu texnoloji proseslər əsasında neft-kimya və digər texniki təyinatlı məhsulların, təcrübə partiyalarının geniş istehsalı və satışı daxildir.

AMEA İnstitutları və Azərbaycanın digər elm və təhsil müəssisələrindən daxil olmuş sifarişlər əsasında birgə elmi-tədqiqat və elmi-təcrübə işlərinin aparılması, alınmış nəticələr əsasında yeni texniki təyinatlı məhsulların təcrübə partiyalarının istehsal və satışının təşkilindən ibarətdir.

TSZ-nin əsas elmi nəticələri Azərbaycan və MDB-nin 20-dən çox elm və təhsil müəssisələri ilə geniş elmi texniki əlaqələr qurulmuş, əməkdaşlıq müqavilələri bağlanmış, çoxlu sayda pilot, təcrübə, təcrübə-sənaye qurğuları və sahələri yaradılmış, onlarla yeni texnologiyalar təcrübə-sənaye miqyasında mənimsənilərək Respublikanın iri sənaye müəssisələrində tətbiq olunmuşdur. Elmi nəticələr barədə çoxlu sayda elmi məqalələr yazılmış və patentlər alınmışdır [13]. TSZ-də elmi-təcrübə işləri ilə yanaşı Azərbaycanın profil müəssisələr tərəfindən istehsal olunmayan, lakin böyük tələbat duyulan yağların (M-16B2, M-14B2, M-10F2, niqrol, ox yağları, KS-19 və s.) istehsalının texnoloji prosesləri zavodda mövcuddur. TSZ-də 85-ə yaxın əməkdaş-işçi fəaliyyət göstərir.

2. *Elm və Texnologiya Parkı.* AMEA YTP-nin tərkibində fəaliyyət göstərən Elm və Texnologiya Parkı (ETP) 29 iyun 2016-cı il tarixində AMEA Rəyasət Heyətinin qərarı ilə yaradılmışdır. ETP-nin əsas fəaliyyət istiqaməti pilotsuz uçan aparatların, kvadrokopterlərin, radio ötürücülərin, uçan aparatların yerüstü idarəetmə sistemlərinin və bu kimi digər layihələrin işlənilməsi ilə məşğuldur. Bu parkın tapşırıqları arasında elektronika və robot texnikası sahəsində inkişaf yer alır və park pilotsuz uçuş aparatlarının (“PUA”) istehsalı sahəsində ixtisaslaşmışdır. Hazırda 2 pilotsuz uçuş aparatı təqdim edilib. Elm və Texnologiya Parkı multikopter tipli 3 yeni pilotsuz uçuş aparatı (PUA) istehsal edib.

“Əqrəb”, “Universal dron” və “X-Rotor” dron adı verilmiş PUA-lardan “Əqrəb”in maksimal uçuş məsafəsi 10 km, sürəti 80 km/saat, yük götürmə qabiliyyəti 5-10 kq-dır. PUA-nın maksimum uçuş vaxtı isə 1 saatdır. PUA termal müşahidə kamerası ilə təchiz olunub. “Universal” dronun texniki göstəriciləri demək olar ki, Əqrəb dronu ilə eyni səviyyədədir. Maksimum uçuş məsafəsi 10 km, sürəti 80 km/saat, yük götürmə qabiliyyəti 5 kq, maksimum uçuş vaxtı 60 dəqiqədir.

Hər iki drondan fərqli olaraq “X-Rotor”un maksimal sürəti 120 km/saat, uçuş məsafəsi 10 km, yük götürmə qabiliyyəti 5 kq, maksimal uçuş vaxtı isə 40-60 dəqiqə təşkil edir. “Hər üç dronun prototipləri hazırlanıb və testlərdən keçirilib. Sifarişlər əsasında istehsal planlaşdırılır. Pilotsuz uçuş aparatları neft kəmərlərinə nəzarətlə yanaşı hərbi məqsədlər üçün də istifadə oluna bilər.

AMEA yüksək texnologiyalar parkının rezidentlər üçün təklif etdiyi xidmətlərə daxildir: 1) hüquq və kadrlar xidməti, 2) maliyyə xidməti, 3) texniki xidmət, 4) texnologiya və innovasiyalara dəstək ofisi

3. *“Milers Oil” Azərbaycan. İngiltərənin təminatçı “Milers Oil” neft məhsulları istehsal edən şirkəti* 2017-ci ilin aprel ayından etibarən AMEA YT Parkda fəaliyyətə başlamışdır və sənaye təyinatlı nəqliyyat vasitələri üçün məhsul istehsalı sahəsində ixtisaslaşmışdır. Şirkətin missiyası ölkədə dünya standartlarına cavab verən neft məhsullarının istehsalını genişləndirmək və bu sahədə ölkənin tələbatını qarşılamaqdan və məhsulları ixrac etməkdən ibarətdir.

AMEA YTP-də birgə əməkdaşlıq məsələləri. Beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən AMEA YTP-də bir sıra təlim seminar keçirilmiş və əməkdaşlığa dair müqavilələr imzalanmışdır. AMEA ilə əməkdaşlıq çərçivəsində Avropa İttifaqının TAİEX - Texniki Yardım və İnformasiya Mübadiləsi layihəsinin mütəxəssisləri tərəfindən AMEA YTP-də təlim-seminar keçirilmişdir. Sloveniyanın Lyublyana Texnoparkının mütəxəssisləri tərəfindən keçirilən “texnologiya parklarının planlaşdırılması və idarə olunması” mövzusunda həsr olunmuş seminarın keçirilməsində məqsəd texnologiya parklarının inkişaf etdirilməsi və idarə edilməsi istiqamətində Avropa Birliyi təcrübəsinin öyrənilməsi olmuşdur. Koreyanın Elm, Texnologiya və Siyasət İnstitutu (STEPI) Beynəlxalq İnnovasiya Əməkdaşlıq Mərkəzinin (IICC) nümayəndələri “Elm texnologiyaları innovasiya siyasəti və sənayesi” mövzusunda təlim-seminar və Türkiyənin Erciyes Texnoparkı AMEA YTP-də təlim keçmişdir.

AMEA YTP ilə Almaniyanın “EPC Group” arasında əməkdaşlığa dair müqavilə imzalanmışdır. AMEA Yüksək Texnologiyalar Parkı ilə Sankt-Peterburq və Novosibirsk Akademiya şəhərciyi texnoparkının əməkdaşlığı planlaşdırılır. Çin-Rusiya innovasiya texnoparkının rəhbərliyi və Kanadanın Ontario əyalətinin Tədqiqat, İnnovasiya və Elm nazirinin başçılıq etdiyi nümayəndə heyətinin AMEA Yüksək Texnologiyalar Parkı ilə ətraflı tanışlıq işləri həyata keçirilmişdir [14].

Azərbaycanda İqtisadi İslahatların Təhlili və Kommunikasiya Mərkəzi, Yüksək Texnologiyalar Parkı ilə AMEA Yüksək Texnologiyalar Parkının əməkdaşlıq münasibətləri planlaşdırılır.

Azərbaycanın uzunmüddətli inkişaf konsepsiyasının mühüm hədəflərindən biri respublikada biliklər cəmiyyətinin qurulmasıdır. Bunun üçün ən mühüm faktor sosial tərəqqi modeli kimi “elm-təhsil-istehsalat qızıl üçbucağı”nın yaranmasına nail olmaqdır. Bu isə elm və təhsilin tədris prosesində, texnoparklarda, elmi tədqiqat laboratoriyalarında birgə iştirakını, həmçinin kadr potensialının və maddi-texniki bazanın imkanlarının məqsədyönlü koordinasiyasını tələb edir. AMEA YTP-nin fəaliyyət profili üzrə elmi tədqiqat və təcrübə-konstruktor imkanlarının ali təhsil müəssisələri ilə əməkdaşlıq platformasına çevrilməsi istiqamətində zəruri tədbirlər həyata keçirilir. Azərbaycan Universitetlərinin bakalavriat və magistrantlarından ibarət qrupların yaradılaraq AMEA YT Parkda perspektiv layihələrə cəlb edilməsi, elm və təhsilin inteqrasiyasının, bu sahədə həyata keçirilən islahatların ölkəmizin davamlı inkişafındakı rolu, biliklərin kommersiyalaşdırılması, istedadlı gənclərin biznes ideyalarının dəstəklənməsi müasir dövr üçün vacibdir [14].

Nəqliyyat, Rabitə və Yüksək Texnologiyalar Nazirliyinin tabeliyində fəaliyyət göstərən Yüksək Texnologiyalar Parkı. YTP 5 noyabr 2012-ci ildə Respublika Prezidentinin Fərmanı ilə yaradılmışdır. Müasir infraqurum və yüksək ixtisaslaşmış işçi qüvvəsinə malik YTP NRYTN tabeliyində yaradılmış və Pirallahı Adasında 50 hektar əraziyə malik şirkətdir [15]. YTP-nin 1)informasiya texnologiyaları, 2)proqram mühəndisliyi, 3)mobil texnologiyalar, 4)E-biznes, 5)animasiya qrafikaları, 6)robototexnika və mexanika, 7)alternativ və bərpa olunan enerji, 8)enerji səmərəliliyi sahəsində tədqiqat, 9)kosmos və telekommunikasiya, 10)biotexnologiyalar, 11)tibbi proqram təminatı həlləri, 12)LED texnologiyalar və s. kimi fəaliyyət sahələri vardır.

“YT Park” nəzdində *Mingəçevir Yüksək Texnologiyalar Parkı*- 26 fevral 2015-ci il. Mingəçevir şəhərində 1,31 ha ərazidə yaradılmışdır. 17 avqust 2015-ci il tarixində Mingəçevir Yüksək Texnologiyalar Parkında ilk rezident qeydiyyatdan keçmişdir. Rezident tərəfindən istehsalata 2016-cı ilin fevral ayından başlanılması nəzərdə tutulmuşdur [16].

Sumqayıt Texnologiyalar Parkı (STP). Ümumi sahəsi 250 hektar olan STP 2009-cu il dekabr ayında istismara verilmişdir [17]. STP-nin bütün zavodları Avropa istehsalı olan laboratoriyalarla təmin olunub və AZS ISO/IEC 17025-2009 standartlarına uyğun akkreditə olunub; STP-də istehsal olunmuş bütün məhsulların müvafiq sertifikatları var. STP-də ISO 9001 və OHSAS 18001 beynəlxalq standartları da tətbiq olunur. STP regionda texnoparkların yaradılmasında pioner olmaqla, müxtəlif istehsalat sahələri üzrə ixtisaslaşmış nəhəng zavodlar kompleksidir. STP-də 4500 işçi işləyir.

Sumqayıt Kimya Sənayesi Parkı (SKSP) 2011-ci il 21 dekabrda yaradılmışdır. SKSP-nin ərazisi 466,37 hektar təşkil edir. 21 hektar təşkil edəcək Sosial zonada Parkın rezidentləri üçün böyük imkanlar yaradılmışdır [18].

Qaradağ Sənaye Parkı (QSP) 2015-ci il 3 iyun tarixli 1255 nömrəli Sərəncam ilə yaradılmışdır. QSP-nin ərazisi 72 hektar torpaq sahəsi təşkil edir [19].

Balaxanı Eko-Sənaye Parkı (BESP) ölkədə təkrar istehsalı inkişaf etdirmək üçün 4 may 2011-ci ildə yaradılmışdır. 19 dekabr 2012-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfində Balaxanı Sənaye Parkının təməli qoyulmuşdur [20, 21]. 7 hektar torpaq sahəsi ayrılmışdır. BESP-in idarə olunması “Təmiz Şəhər” ASC tərəfindən həyata keçirilir. *BESP-nin yaradılması məqsədlərinə* 1)yaşıl biznesin inkişaf etdirilməsi, 2)ümumi və davamlı infraqurumun yaradılması, 3)tullantıların təkrar emalı sənayesinin inkişafı, 4)emal, istehsal və xidmət sahələrinin əlaqəli şəkildə vahid məkanda yerləşməsi, 5)sənayenin ətraf mühitə təsirlərinin azaldılması, 6)təkrar emal biznesinin genişləndirilməsi, 7)yaşıl məhsul istehsalının artırılması, 8)innovativ texnologiyaların tətbiqi, 9)məlumat və bilik mübadiləsinin həyata keçirilməsi və s. aid etmək olar.

Yüksək texnologiyalar və sənaye texnoparklarına tətbiq olunan güzəştlər: 1)qeydiyyatdan alındıqdan sonra 7 il müddətinə mənfəət vergisindən (fərdi sahibkarlar isə gəlir vergisindən) azad edilmə, 2)əmlak və torpaq vergisindən azad edilmə, 3)istehsal məqsədilə idxal etdikləri avadanlıqlara görə ƏDV-dən, 4)biznes xidmətləri (məs., təlim), 5)istedadlara və elmi dairələrə çıxış, qeydiyyatdan alındıqdan sonra 7 il müddətinə sənaye parkında istehsal sahəsinin qurulması və istehsal məqsədi ilə idxal edilən texnika, texnoloji avadanlıq və qurğuların ƏDV-dən azad edilməsi

Ali təhsil bazası əsasında fəaliyyət göstərən texnopark. Texnopark quruculuğunun əsas istiqamətlərindən biri də onun təhsil müəssisələri bazasında yaradılmasıdır. Texnoparkların ali təhsil müəssisələri bazasında formalaşdırılmasıyla uğurlu nəticələrə nail olmaq olar[22].

Bakı Mühəndislik Universiteti (BMU) Texnoparkı. Ali təhsil bazası əsasında fəaliyyət göstərən texnopark 2013-cü ildə *Bakı Mühəndislik Universitetində* yaradılmışdır. BMU texnoparkı Azərbaycanda universitet daxilində ən aktiv fəaliyyət göstərən texnoparkdır [23]. Yerli və xarici işgüzar şəbəkəyə xüsusi əhəmiyyət verən BMU texnoparkı istər rezidentlərlə, istərsə də startaplarla aktiv iş apararaq ekosistemin formalaşdırılması istiqamətində işlər aparır. *BMU Texnoparkı aşağıdakı missiya əsasında işini formalaşdırır:* 1)əlavə dəyərə malik, yüksək texnoloji əhəmiyyətli xidmət və ya məhsulların istehsalını və daha səmərəli həll yollarının tapılmasını inkişaf etdirmək; 2)Azərbaycanda iqtisadiyyatın, o cümlədən qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafına dəstək vermək; 3)universitetin professor-müəllim və tələbələri arasında əlaqələri inkişaf etdirmək; 4)dünyada sürətlə inkişaf edən yüksək texnoloji yeniliklərin mənimsənilməsi və istehsalında iştirak etmək.

BMU Texnopar, yaxın gələcəkdə aşağıdakıları hədəfləyir: 1) universitetin tədris və araşdırma fəaliyyətlərini dəyərləndirərək, iş dünyasının peşəkarları ilə birlikdə, səmərəli nəticələr əldə edilməsi üçün əlverişli mühiti formalaşdırmaq; 2) universitetin elmi təchizat imkanlarının faydalı iş əmsalını artırmaq, eləcə də professor-müəllim və tələbə-magistr heyətini real və kommersiyalaşdırıla bilən araşdırma işlərinə cəlb etmək və dəstəkləmək; 3) professor-müəllim heyətini və tələbələrə sahibkarlıq fəaliyyətinə təşviq etmək və bu istiqamətdə onları dəstəkləmək və təşəbbüskarlıq mədəniyyətinin inkişafı üçün işlər görmək. Texnoparkının əsas fəaliyyət istiqamətlərinə aşağıdakıları daxildir: 1) sahibkarlıqda innovasiya fəaliyyəti istiqaməti əsasında mövcud sahibkarlıq subyektləri ilə (rezidentlərlə) birlikdə iş aparılır. Sahibkarlıqda innovasiya fəaliyyətlərinin əsas hissəsini texnoparkda şirkətlərin həyata keçirdiyi layihələr əhatə etsə də, digər şirkətlərlə də müxtəlif layihə və ya proqramlarda müştərək fəaliyyətlər təşkil olunmaqla ekositemin imkanları gücləndirilir [23].

2) innovasiya sahibkarlığı fəaliyyətləri innovasiyaların inkişafına əsaslanan, yeni biznes ideyalarının inkişafını əhatə edir. Bu istiqamətin səmərəli təşkil edilməsi üçün Texnopark Yeni Fikir Müsabiqəsini (YFM) həyata keçirir. YFM Azərbaycanda həyata keçirilən ən böyük startap müsabiqəsidir.

Nəticə.

Milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə effektiv idarəetmə əsasında iqtisadiyyatın strukturunu təkmilləşdirmək, məşğulluğu artırmaq, tarazlaşdırılmış regional inkişafı təmin etmək, biznes mühitini yaxşılaşdırmaq və özəl sektorun iştirakçılığını gücləndirmək planlaşdırılır. Rəqəmsal və ya innovativ iqtisadiyyata keçid üçün yüksək texnologiyalar parkı, elm-texnoloji innovasiya texnoparkları əsas hərəkətverici qüvvə hesab olunur. İqtisadiyyatın əsas hərəkətverici qüvvəsinin rəqabətqabiliyyətli işçi qüvvəsinin olması, əmək bazarının tənzimlənməsi, yüksək texnologiyaların və sistemlərin tətbiqi, iqtisadiyyatın səmərəlilik əsaslı modeldən innovasiya əsaslı modelə keçməsinə şərait yaradacaqdır. Biliklərə əsaslanan iqtisadiyyatın və intellektual cəmiyyətin formalaşması prosesinin sürətləndirilməsi, elm-təhsil-istehsalat sahələri arasında qarşılıqlı əlaqələrin gücləndirilməsi istiqamətində yeni idarəetmə mexanizmlərinin işlənilməsi, davamlı iqtisadi inkişafın təminatında eim və yüksək texnologiya parklarının fəaliyyətinin effektiv təşkili müasir dövr üçün aktual məsələlərdəndir və iqtisadi inkişafın dayanıqlılığının və davamlılığının artırılmasında mühüm rol oynaya bilər.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Milli iqtisadiyyat və iqtisadiyyatın əsas sektorları üzrə Strateji Yol Xəritələri. Bakı, 6 dekabr 2016-cı il. www.president.az
2. “Azərbaycan - 2020: Gələcəyə Baxış” İnkişaf Konsepsiyası. Bakı, 29 dekabr 2012-ci il. www.president.az
3. “Azərbaycan Respublikasında informasiya cəmiyyətinin inkişafına dair 2014-2020-ci illər üçün Milli Stratejiya”. Bakı, 2 aprel 2014-cü il. www.president.az
4. Elm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 14 iyun 2016-cı il. www.science.gov.az, www.president.az/articles/20785
5. AMEA Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması. Bakı, 8 noyabr 2016, www.president.az/articles/21637
6. A.G.Aliyev, R.O.Şahverdiyeva, V.A.Abbasova. “Comparative analysis of strategies and trends shaping the information economy of Azerbaijan with leading countries”. 10th IEEE International Conference on Application of Information and Communication Technologies. 12-14 October 2016, Azerbaijan. Pp. 660-664
7. A.G.Aliyev, R.O.Şahverdiyeva. Structural analysis of the transformation processes of scientific and technical ideas and knowledge into innovations in technoparks. International Journal of Engineering and Manufacturing (IJEM).2017, No. 2, pp.1-10
8. Ə.Q.Əliyev, R.O.Şahverdiyeva. İnnovativ texnoparkların yaradılması, fəaliyyətinin təşkili və idarə olunması üzrə beynəlxalq təcrübənin təhlili. İnformasiya cəmiyyəti problemləri, 2015, №2, s. 59-70
9. www.iasp.ws
10. Ə.Q.Əliyev, R.O.Şahverdiyeva. Azərbaycanda İKT-texnoparkların funksional təşkilatı-iqtisadi strukturunun işlənməsi. Azərbaycan Texniki Universiteti. Elmi Əsərlər. 2010, №1, s. 13-17.
11. Xüsusi İqtisadi Zonalar haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 14 aprel 2009-cu il, <http://www.meclis.gov.az>
12. Ə.Q.Əliyev, R.O.Şahverdiyeva, V.Ə.Abbasova. Müasir innovativ strukturların yaradılmasında strateji prioritetlərin və dövlət dəstəyi mexanizmlərinin formalaşdırılması. AMEA İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi Əsərlər. 2015, №4, səh.108-115

R.M.Alguliyev, A.G.Aliyev, R.O.Shahverdiyeva. *High Techno-Parks in the economy of Azerbaijan and their management problems. ICIESM 2014: XI International Conference on Innovation, Entrepreneurship and Strategic Management. Osaka, Japan. 2014. pp.426-428*

13. www.amea-itsz.az

14. www.elm.az

15. *Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 5 noyabr 2012-ci il. www.president.az, www.hightech.az*

16. *Mingəçevir Yüksək Texnologiyalar Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı, 26 fevral 2015-ci il. www.president.az*

17. *Sumqayıt Texnologiyalar Parkı. www.stp.az*

18. *Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının yaradılması. Bakı, 21 dekabr 2011-ci il. www.president.az/articles/3833.*

19. *Qaradağ Sənaye Parkının yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. Bakı, 3 iyun 2015-ci il. www.president.az/articles/15445*

20. *Balaxanı Eko-Sənaye Parkı. www.bsp.az*

21. *Bakı şəhərində Balaxanı Sənaye Parkının yaradılması. Bakı, 28 dekabr 2011-ci il. www.president.az*

22. Ə.Q.Əliyev, R.O.Şahverdiyeva. *Elm, təhsil və biznes qarşılıqlı əlaqələrinin səmərəli təşkilində universitet texnoparklarının rolu. "Boloniya təhsil prosesində universitet-sənaye əlaqələrinin müasir problemləri" mövzusunda beynəlxalq konfrans. ATU, Gəncə, 30 aprel-1 may 2016, səh. 328-332*

23. www.qutechnopark.az

Çingiz İBRAHİMLİ

Azərbaycan Kooperasiya Universiteti,

"Kommersiya" kafedrasının müdiri, iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru.

İQTİSADI İNKİŞAF STRATEGİYASININ REALLAŞMASINDA KOMMERSİYA FƏALİYYƏTİNİN DÖVLƏT TƏNZİMLƏNMƏSİNİN ROLUNUN TƏDQIQI

Giriş

Əksər ədəbiyyatlarda "kommersiya"nın (commercium) - latın mənşəli söz olub, hərfi tərcüməsinin "ticarət", "ticarət əməliyyatları" mənasını verdiyi qeyd olunur. Şotland iqtisadçısı, prof. C.R.MakKullox (J.R.M'Culloch) isə, 1831-ci ildə Londonda nəşr olunmuş "Kommersiyanın prinsipləri, praktikası və tarixinə dair traktat" adlı əsərində "kommersiya" sözünün latın dilindəki "commutatio mercium" - "malların mübadiləsi" ifadəsindən alındığını qeyd edir [5, s. 1]. Bir çox hallarda "kommersiya" və onun ən geniş yayılmış fəaliyyət sahələrindən biri olan "ticarət" anlayışları eyni mənada işlədilir. Hal-hazırda da bir çox alimlər bu yanaşmaya üstünlük verməkdə davam edirlər. Halbuki, kommersiya fəaliyyəti kifayət qədər geniş və çoxcəhətli anlayışdır. C.Stefenson kommersiyanın mahiyyətini "məhsulların mübadiləsi gedində meydana çıxan şəxsi, məkan və zaman əngəllərinin aradan qaldırılmasına səbəb olan bütün proseslərin məcmusu" kimi müəyyən edir [8, 1]. E.Tomas isə, kommersiya fəaliyyətini "məhsulların alqı-satqısı və hazır məhsulların istehsalçılardan istehlakçılara çatdırılması ilə bağlı olan fəaliyyətlər" kimi adlandırır [9, 3].

Kommersiya təkcə alqı-satqı proseslərini nəzərdə tutmur, o, ticarətə yardım edən vasitələrin köməyi ilə əmtəə və xidmətlərin istehsalçılardan istehlakçılara doğru müntəzəm axınına imkan yaradır. Kommersiyanın məqsədi – istehsalçıların və istehlakçıların maraqlarına uyğun olaraq əmtəə və xidmətlərin müvafiq axınlarının təmin edilməsidir. Beləliklə, kommersiya fəaliyyətinin mahiyyətinin yalnız məhsul yaradılışından əvvəlki və ya sonrakı alqı-satqı prosesləri (ticarət və ya xalis kommersiya) nöqtəyi-nəzərdən deyil, daha geniş izahı tələb olunur. Kommersiya əmtəə və xidmətlərin yaranma yerindən istifadə yerinə çatdırılmasına qədər zəruri olan bütün fəaliyyət növlərini əhatə edir. Bu cəhətdən kommersiyaya ticarət və onun həyata keçirilməsində yardımçı olan sahələr - nəqliyyat, bank xidmətləri, sığorta, anbarlaşdırma, reklam, kommunikasiya və s. aid edilir.

Kommersiya fəaliyyətinə aid müxtəlif dövrlərdə nəşr olunmuş ədəbiyyatların təhlili belə bir nəticəyə gəlməyə əsas verir ki, onun bir iqtisadi kateqoriya kimi əsas tədqiqat istiqamətlərindən biri də tənzimlənmə, o cümlədən dövlət tərəfindən tənzimlənməsi ilə bağlı məsələlər olmalıdır.